

ОД УМ, СВЕСТИ И САМОСВЕСТИ ДО СОВЕСТИ ВО 21 ВЕК

Олга Мурцева-Шкарик¹

Институт за психологија

Филозофски факултет, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје (во
печат)

Кратка содржина

Психологијата на умот и поведението, свесност за свест и самосвест до морална свест и совест во 21. век, сè уште се главни теми и прашања за проучување во психологијата. Умот е збир на ментални процеси и феномени, збир на чувства и сензации, на когнитивни способности од кои настануваат состојбите на несвесно и свесно, својствата на мозочната сложена мрежа од неврални активности. Свеста е состојба на свесност, лична самосвест за нешто внатрешно и надворешно. Универзалната свест е метафизичка суштина на сите битија и на оние што ќе бидат во универзумот. Свеста е лично морално чувство, внатрешен компас за правилно и неправилно. Низ илјадници години луѓето бараа одговори на сè уште неодговорени прашања за умот, свеста, животот и вселената. Животот има космичко потекло и се развива според законите на физиката и хемијата од универзумот. Свеста произлегува од животот и е основен процес на животот. AI chat-bot Microsoft Copilot си призна дека: „Како ВИ, не поседувам свест и совест!“ Возвишениот Ум, умот на Бога или на потеклото на универзумот од ништоста? Трагајќи за откровение на феномените ум и свест, на крајот, понизно си признавам дека:

Битието, тоа вечно предзвучно е сè – она што секогаш било, е и ќе биде, еден бесконечен свет. Вкуси го тоа повторно, затоа што денес не знаеш нишум од каде доаѓаш, нишум каде одиш (Škarić, L. et al., 1997).

Клучни зборови: ум, свест, самосвест, совест.

¹ oskarik@ukim.edu.mk

Последната декада на 20. век од ООН беше прогласена деценија за истражување на мозокот и свеста. Тогаш само во Белград на оваа тема беа одржани три научни собири (1995, 1996 и 1997 г.) од страна на *Европскиот центар за мир и развој*, со над 60 труда од повеќе земји и континенти, поврзани со медицина, психологија, биологија, физика, инженерство, филозофија (Rakić et al. 1996, 1997).*

Феномените *ум* и *свест*, кои низ вековите се проучувани во источната и западната цивилизација, денес, во првата четвртина на 21. век, сè уште се загатка. Токму затоа целиот 21. век е прогласен за столетие за проучување на умот и свеста!

Што се проучува во психологијата

Психологијата, накусо, се определува како научно проучување на умот и однесувањето преку емпириски податоци.

Во средината на 19. век во психофизиката и експерименталната психологија доминираа истражувањата на свеста. Така е до појавата на бихејвиоризмот во почетокот на 20. век кога свеста и субјективните искуства ги снемјува во научната заедница. Во втората половина на 20. век следат критики на функционалистичкиот физикалистички редукционизам и неуспех во исфрлањето на душата во психолошките проучувања. Психологијата ги проучува менталните процеси, мозочните функции и поведенија, вклучува свесни и несвесни појави, чувства и мисли, човековиот ум и неговите функции. Постои субјективно доживување и тоа е посебен домен за проучување во психологијата како наука! Психологијата користи субјективни методи како интроспекција, феноменолошки анализи, идеографски методи за проучување на менталните појави и не може да се замени со објективистичко невролошко проучување. Кој не мириснал роза, не чул цвџик на славеј, не доживеал емоции, не може со невролошка дразба да ги доживее и опише. Невронауката не може да ни долови што се квалитетите бои, вкусови, мириси, звуци, емоции... Психологијата е и уметност, филозофија, етика, естетика и наука. Само обединувањето на индиректниот и директениот модус на познанието на умот и свеста води кон психологија која ќе го разбере и ќе го стимулира развојот на вишото Јас (Maslov, 2001) и откровение на сеединство кое е распространето над просторот и времето, над овде и сега, во бесконечен простор и време, без почеток и крај. Човекот има потреба од вера и од проверка. Сличен аргумент дава и Вилијам Џејмс (James, 1896). Во психолошките истражувања се сретнуваме со *реформирани еписџемологијии* кои ја бараат вистината преку критичко мислење: верувај во тоа што го добиваш преку

рациото, биди отворен за противречни очигледности. Резонирај, осмислувај за да ја изградиш и за да ја осветлиш големата вистина за себе и околу себе. Кажано е преку Книгата на Мирдад (Naimi, 1948): *Не барај од нештата да ти (раз)откријат нивните превези. Откриј се самиот и нештата ќе бидат без превез.*

Психологијата на умот и поведението во 21. век посебно е свртена кон еволуциона психологија, невропсихологија и невронауката, квантните теории и филозофијата во проучување на умот, свесноста за свеста и самосвеста, моралната свест и совест (Fan, 2024; Blackmore & Troscianko, 2024; Kastrup, 2019; Martial et al., 2019; van Lommel, 2018; Narvaez, 2016; Verplaetse et al., 2009).

Ум – умување

Умот е збир на ментални процеси и феномени, збир на несвесни и свесни чувствувања и когнитивни способности, поврзани со сложена мозочна мрежа од неврални активности. Умот е како театар, со многу поставки кои се менуваат: чувства, говор, мисли, звуци, слики, сцени. Во умот има постојано синестезија и акција.

Преку *умување*, Јас, субјектот, воспоставувам однос меѓу материјалниот свет, надвор од мене и во мене, со нематеријалниот свет внатре во моите доживувања. Основата на умувањето се внатрешни, невидливи активности на умот и тоа се електромагнетски фреквенции, вибрации, електрични пулсирања, кои ги прибираме преку бројни сетила, ги пренесуваме преку нервните патишта до централниот нервен систем и ги доживуваме како перцепции, емоции, квалитети, мисли, активности... Се наведуваат преку 20 сетила, освен петте кои постојано ги набројуваме. На пример, сетила за чувствата како љубов, радост... или дека постои духовно сетило или слепило за духовност. Велиме мислите се продукт на мозочни активности, но и самите мисли, од своја страна, влијаат врз мозокот и телото како материја!

Умот е поврзан со свеста, но не секогаш. Ама Јас е неразделно од свеста, Јас е свесен субјект за свеста која не е материјална. Свесното е произлезено од несвесното и несвесното автоматски го раководи свесното. Нашето Јас е засновано врз несвесни процеси кои автоматски го регулираат животот, но тоа има и свест.

Умот, преку различните ментални процеси, ги опфаќа различните реалности – несоздадена реалност (која е и просто постои), создадена земна реалност и реалност од пониско ниво (телесна, материјална, просторна, временска, енергетска...). Сепак, преку умот, не е јасно што е реалноста која ја

декодирате од информациите добиени преку сетилата и централниот нервен систем.

Разумување

Повисок степен во развојот на когнитивните способности на умот е разумот (ratio, reason). Умот се развива и се издвојува *разум* кој ја расчленува неограничената простор – време реалност. Разумот раз-умува, ја рас-членува целостта, сеопфатноста во која умот беше неразделна состојка. Преку разумот ги проценуваме ин-формациите, разумуваме, резонираме, расудуваме, мислиме рационално и се потпираме врз факти и логика, мислиме аналитички, обопштуваме и мислиме апстрактно. Цел е да се објасни одредена појава засновувајќи се врз податоци.

Силаџа на разумот е што тој разумува за самиот себе (Pinker, 2022). Разумот овозможува одмерување на повисоки лични и социјални вредности за личен и хуман напредок. На пример, едно златно правило во Библијата е: „*Прави му го на другиот тоа што тебе ти е добро*“ (и обратно). Денес ова правило е трансформирано: „*Прашај го другиот што нему му причинува добро. Можеби она што тебе ти е добро нему не му е!*“ Личните интереси и претпочитања ги одмеруваме од сопствена перспектива. Нови правила, со повисоко ниво за добрување за двајцата и за другите во заедницата, можат да произлезат од меѓусебен дијалог. Рационалноста расте преку преодмерување во самиот себе, посилна е преку размена меѓу повеќе обмислувачи (тим, група) за даден проблем. Тоа е патот до развој на науката, развој на повисоки морални вредности и постапки во дадена култура.

Свест и свесност

Умот, разумот и свеста се поврзани во менталниот развој на човекот. Умот, преку разумот, овозможува индивидуата да биде свесна за светот и за своите искуства. Разумот е способност свесно да се употребуваат информациите за да се дојде поблизу до заедничка вистина и до плодносни заклучоци.

Умот функционира во тесна координација со мозокот како сензомоторен орган, ама сепак, има својства и способности, како што е свесноста, кои не можеме да ги објасниме со конвенционални физикални термини и за кои засега нема научни согледувања. Мозокот е материја, свесноста не е. Дали мозокот ја произведува нематеријалната свест која е поврзана со функционирањето на мозокот (како материја)? Холандскиот кардиолог Ван Ломел (van Lommel, 2018, 2019), од испитувањата на искуства блиски на смртта (ИБС), констатира дека свеста е универзална и нелокална, се распростира широм целиот

Космос во облик на бранови, дека човекот е дел од таа универзална свест и таа свест е дел од него. Сепак, за бројни ИБС со паранормални објаснувања, невронаучните истражувања на свеста сугерираат дека е можно, при рамен ЕЕГ, сè уште да постојат невронски активности предизвикани од различни предуслови (Rivas, 2003). Можно е, на пример, ИБС да е предизвикана од вазовегална синкопа која предизвикува слаб проток на крв во мозокот што доведува до нагло потонување во сон со краткотраен губиток на свеста и со доживување на смрт (Charland-Verville et al., 2018).

Некогаш свеста е синоним за умот или, пак, умот е само еден аспект на свеста. Всушност сите ментални функции поврзани со мозокот се пропратени со свесно искусување – Јас сум свесна. Предложени се и недокажани теории за свест наречени *квантиен ум или квантна свест* (David Bohm, Karl Pribram, Roger Penrose...). Квантната теорија, меѓу другото, насочува и кон ефектот кој го предизвикува набљудувачот. Се застапува и дека *умот кај ѝоединецот произведува свесност која е издвоена другост (дисоциран аспект) од универзалната свест* (Kastrup, 2019). Па така, свеста, како и умот, се основно својство на универзумот и дека свеста постои пред да се создаде човекот и дека таа го создаде и централниот нервен систем, мозокот. Но, со ова не се објаснува што се умот и свеста. За подобро разбирање на свеста се верува дека може да придонесат подобро осознаени закони на физиката и на математички модели на свесноста како што е *интегрираната информативна теорија и ИИТ* (Koch, 2022). Се претпоставува дека природата на свесноста појасно ќе се осознае преку расчленување на нејзините различни состојки.

Парадоксот на свеста

Во психолошката литература феномените ум, душа, свест, дух често се наведуваат како синоними. Тие се кинетичка или електрична енергија која кружи во телото и нашите доживувања се производ на сложени активности во централниот нервен систем, мозокот. Како мозокот, според невронауката, овозможува појава на свесност за свест преку бројните електрични активности на нервните клетки, е неодговорено прашање за животот!

Колку сме посвесни за свеста во себе и надвор од себе, толку ние не сме само дел, туку сме цел Универзум! Свесни сме за постоење сеединство. Ако нема свест, снемува сè! Односот живот и смрт, време и простор, микросвет и космос, од дамина се претставени преку уроборос, змија која си ја јаде опашката смотана во круг. Парадоксот на свеста е што со висока свесност не се доаѓа до конечната вистина – новите откровенија ни отвораат нови непознаници! Кога не успеваме да одговориме што беше пред почетокот на

нашиот живот, како почна нашиот живот и неговиот крај, велиме како Алберт Ајнштајн: *Има само два начина да си го живееш животој. Едниот е дека нема чуда. Другиот е дека сè е чудо.*

Свеста е како светлината

Свеста, како и светлината, овозможува да видиме. Некогаш гледаме просирна светлина, а кога светлината ја разбиваме низ капки вода гледаме виножито! Можно е и *просветлување* како највисок облик на свест за сепостојното и ние во него.

Свеста во психологијата е сè уште жива мистерија која ја опишуваме преку јазикот. Значи и супстанца (именка) и процес (глагол), епифеномен, мета-проблем. Свеста е и квалиа, субјективни квалитети (придавки). Ги поврзува невронските корелати на свесните состојби (сврзници), но не разбираме како мозокот создава свест. Корелацијата меѓу нив не значи постоење причинско-последична поврзаност.

Свеста ги освестува (осознава) различните активности на умот. Таа е мултидимензионална појава. На пример, секој човек е трихотомен на свој начин. Човекот е тројство со три во едно: 1. *Јас* (Ego) субјектот кој дејствува 2. се набљудувам себе како објект и сум посебно *Себство* (the Self), 3. но знам дека сум опфатен од *Јасството* (Myself) кое е натпоим, ирационална величина или трансцендентален постулат кој ја регулира свесноста за сопственото Јас. Јас е состојка на непознатливото Јаство. Јас сум свесна за постоење на друга реалност, ја преиспитувам и дејствувам во согласност со неа. Си водам дијалог со себе која сум, кај сум, зошто сум како дел од таа голема целост. Јас осознавам индиректно со научни методи и доживувам директно (преку молитва, медитација) дека сум витален дел од Универзумот! Објективен свет постои ако има свесен субјект, а тоа сум ЈАС. Има ли звук ако нема кој да го чуе?

Но, која сум Јас! Јас сум она што е во моето тело и така сум центар на светот. Мнозинството испитаници го лоцира своето Јас во главата, мозокот и умот, или во телото без специфично локализирање. Малкумина го лоцираат во срцето или градниот кош (Anglin, 2014).

Во рамки на сегашните истражувања не се разрешени и разграничени појавите (феномените): свест (consciousness); свесност (awareness); јаство (myself или вистинскиот селф) – Себство (Self) и Јас (Ego) и односот тело – ум (body-mind) (Weger & Wagemann, 2021).

Од бројни теории се изведуваат пет пристапи како да се мисли за свеста: *дуализам, монизам, физикализам, пансихизам и илузионизам* (Webb, 2022).

Според нередуктивниот физикализам – НРФ (non-reductive physicalism – NRP) – сите состојки во нашата свест сочинуваат онтолошка и причинска мрежа која во основа е физичка, но сепак, менталните својства имаат квалитети кои не може да ги сведеме на физички својства. Тоа што го примаме преку сетилата се трансформира во нови квалитети, како што се мислите, чувствата (Ferra, 2021)! Мислите се продукт на мозочни активности, но и самите мисли влијаат врз мозокот и телото како материја – умот може да го менува мозокот (UCLA Brain Mapping Center).

Свесѝ – сознание на руски јазик

Свеста или *сознание*, како што велат Русите, е сложенка расклопувана и во минатото и во 21. век. Според руски психолози, свеста има културно-историска природа. Развојот на свеста е посредуван со говорот и јазикот, со повисоките когнитивни способности кои се развиваат преку пренесување на културните искуства. Човекот се очовечува преку социјализација со другите луѓе, но и со приспособувањето на околината за свои потреби и според свои видувања. Проблемот на свеста (сознанието) денес во руската психологија се разгледува *мултидисциплинарно* (Акоров, 2009). Свеста е определена како субјективна реалност која е сместена меѓу социјалното и невропсихолошкото во индивидуата. Според Бахтин, свеста „не е *шоа*, *што* произлегува од *внатре*, а е *шоа* *што* произлегува од *границата* меѓу *своето* и *туѓото* сознание, на *праго*“ (цитирано во Зинченко, 2010). За да станеме свесни, постои процес (проток) на освестување (сознание), постои континуитет со промени. Токму тој проток (процес) е предметот, неговата природа и извор, кои треба да се проучуваат. *Јас* во светот (средината) и светот во мене, во мојата свесност (свест) се дадени и двете, тие се мешаат меѓусебно во дијалог, но и во противречење на различни *Јас* со свои сознанија. Свеста е *полифонична* и *биодинамична* ткаенина на дејствието на животот, знак за живо битие. Таа е секогаш меѓу субјективното и објективното, во барање смисла и вистина. Свеста и смислата се посебност на живиот створ кој мисли, чувствува, дејствува, говори! Има *повеќејласија* за тоа кој сум, што сум, зошто сум... има многу *Јас* и други во слободен дијалог! Полифоничното мислење е уметничко мислење, тоа е личен роман со повеќесмисленост, многугласност, вселенски поврзано! Од хаосот во она што го осознаваме (предметот на истражувањето), создаваме ред, смисла. Свеста се простира едновременно во вселенското пространство и во внатрешниот простор. Во свеста има макро и микроструктура, но и микродинамична анализа на гласовите на свеста. Во структурата на свеста едновременно и паралелно има битие, рефлексивно и духовно. Свеста е во

1. *меѓупросѝор* (неоѓраничен ѝпросѝор): меѓу Јас – Ти (или Јас – Друг) и меѓу Јас – Светот и во 2. *безвременски* координати. Токму духовниот слој на свеста образува *взаемнодејсѝвие* меѓу Јас и Другиот. Но, потоа се разделува и на Јас и Друго Јас. Според руските автори, мисловната структура на свеста не е само полифонична, туку е и *ѝолиценѝрична*.

Овие сознанија на руските автори, споделени со оние од други научници во светот, се заеднички покаж дека свеста нема димензии и уште ја освестуваме, осознаваме. Мозокот е дел од телото, производ на еволуцијата на телото. Мозокот е и социјален орган. *Социјалниот мозок* го развиваме преку социјалните интеракции низ целиот живот. Тој е мрежа во регионите на мозокот кои се ангажирани во разбирањето на другите луѓе. Социјалниот мозок всушност се психолошките процеси кои ни овозможуваат да продреме во себе и во внатрешноста на другите луѓе – во своите и нивните чувства, мисли, намери. Секогаш кога луѓето се во интеракција, нивните мозоци се поврзани. Социјалните интеракции го одржуваат здравото функционирање на мозокот, превенираат намалувања на менталните способности и го намалуваат ризикот од деменција.

Свесѝа е свесносѝ за мене и за свеѝот ѝ околу мене

Нивоа на свесносѝ кои се издвојуваат се: 1. Будносѝ, будна состојба, која е глобална неспецифична подготвеност на ЦНС за регистрирање инпути кои преку мозочна обработка ќе се преобразат во информации. Будноста е предуслов за каква било психичка активност; 2. *Свесносѝ* кај субјектот има за сопствената свест и за други содржини од средината. Но, има и мислења дека постои непросторна космичка свест како онтолошка основа на индивидуалната свесност (перцепции, когниции...); 3. *Самосвесѝ* (*self-awareness*) е висока свест за своето функционирање, мислење и чувствување и 4. *Проширена свесносѝ или суѝерсвесносѝ* до која се доаѓа преку: инхибиција на сензорни и моторни системи кои не се значајни за предметот во кој е фокусот на свесноста и преку стабилизација на основни физиолошки ритми (ритам и длабочина на дишење, смирување на срцебиење, итн.). Ова води кон стабилизација на мозочните ритми. Значи, не е точно дека треба силен физички напор кај оној што умува (на пример, како статуата на *Мислиѝел* на Роден). Напнатоста ја стеснува свесноста!

Човековата свест е и четиридимензионална, искусува 4-та димензија, т.е. постои поврзаност простор – време – димензија што ги подразбира постоењето на сегашност, минато и иднина слеани заедно во неограничен простор! Така, на пример, идентитетот на материјата на атомско ниво се

појавува и како честичка и како бран. Постои единство од објект (универзум) и бран на движење (свест). Математичарите и теоретската компјутерска наука наведуваат постоење на 5-та димензија која е апстрактна вистина во физиката, тоа се недопрливи својства и поими, т.е. нема поврзаност со нешто конкретно за сетилата!

Свеста и вниманието се поврзани. За вниманието велите дека е концентрирана свесност, а за свеста дека е внатрешен модел на внимание. Произлегува дека тие се причински поврзани, или пак и не се, бидејќи можеби тие се резултат на други механизми, а можеби се едно исто? При концентрирана медитација произлегува дека *небеснојџо царсџиво* не е место, туку е состојба на свеста! Ние сме дел од сеединството, од свеста која ја освестуваме. Човекот ја набљудува реалноста и едновременно ја создава, тој е дел од сеединството. Науката не умеа да ја разбере стварноста како целовитост преку рационалното расчленување, со пренасочување на вниманието!

Развој на свесноста за свесноста

Материјата, како посебна супстанца, има две посебни појавни својства – ментални и физикални – кои не можат да се сведат на едно исто. Бројните теории околу процесот на свеста, не успеваат да ги поврзат субјективните доживувања со биолошките структури и функции на мозокот, целиот нервен систем и организам, како ни процесот на појава и развој на животот и еволуцијата на универзумот. Развојот на свеста се прикажува преку квантните полиња, елементарните честички, молекули и клетки, развој на живи организми и еволуција на космосот (Fan, 2024). Ако го разбереме животниот процес од жива клетка до универзум, ќе ја разбереме и свеста. Развојот на свеста е во основниот животен процес. Сите, пак, животни облици на земјата произлегуваат од основни елементи од универзумот кои се развиваат според универзалните закони на физиката и хемијата. Може да се рече дека универзумот е врвен свесен организам од кој произлегува животот и свесноста (Fan, 2024).

Компјутерските и квантните теории за свеста не ја објаснуваат интеракцијата на мозокот со органите, физиолошкиот систем и други состојки од човечкиот организам кој е вткаен во светот и станува свесен за животот и вселената. Од основната свест за Јас во моето тело, преку проширената свест за вклучување на моето тело во околината, човекот доаѓа до зголемена свесност со помош на повисоките когнитивни способности (симболи, меморија, вокален и пишан говор, апстрактно мислење) како и преку науката и високоразвиената технологија со мрежа за колективна комуникација.

Сите тие заедно овозможуваат продор во телото до атоми и честички, но и до проширување на околината од непосредна до бројни далечни вселенски структури. Долготрајната природна еволуција – од едноклеточен организам до жив човечки организам, од слаба вибрација на живот до човекова свест и цивилизација – денес се забрзува преку епигенетички стекнати знаења и технологија, нивно меѓугенерациско и интердисциплинарно пренесување преку јазикот и мултимедиумите.

Од што, како и зошто настанал универзумот? *Creatio ex nihilo!* *Сѝорег кванѝноѝо гледишѝе, нишѝосѝа, со бесконечниѝе кванѝни ѝоѝенцијали, е семоќна, од која целиоѝ универзум може да се ѝојави, вклучувајќи ги материјалиѝа, ѝросѝоротиѝ и времето* (Fan, 2024, стр. 168). Од ништо во долгата еволуција сме изградиле просторновременски ограничен живот преку умувањето! Свеста е во животот, животот во универзумот, универзумот е во самиот себе како неограничено сеединство. Или, можеби постои само ништост! Сепак, произлегува дека ние сме состојка во сето тоа како неограничен потенцијал. Како таков човекот битисува во единство со севкупноста. Се прашуваме зошто. Секако за да го сподели со него својот живот. Постоиме за да се развиваме и да се оспособиме ние да влијаеме врз развојот на универзумот, а едновременно и врз сопствениот развој како негова состојка.

Кванѝнаѝа енигма реалноста не ја објаснува со материјален механизам. Квантната теорија денес вели исто што и ведите и фараоните пред 2000 години п.н.е. – постои единствена свест отсекогаш и засекогаш. Смрт не постои. Бранот индивидуален е дел од океанот и во него останува во друг облик. Индивидуалната свест и по смртта е во општата севкупна свест. Со смртта не се губиме, туку се зголемуваме (Мурцева-Шкариќ, 2020).

Морална свест и совест

Морална свесѝ

Многу истражувања и написи се насочени кон проучување на емпатијата. Таа е основа за здрав личен и социјален развој. Емпатијата има корени во еволуцијата и е видлива кај цицачите. Таа е основен стимулатор за комуникација и просоцијално однесување. Се раѓаме биолошки предиспонирани да имаме емпатија, но за да се јави моралност, потребно е да се развијат социокогнитивни фактори за просоцијално и алтруистичко однесување (Decety & Batson, 2009). Тенденции кон диспозиција за различни морални однесувања се развиваат со поддршка на средината во раниот детски

развој. Моралноста не се засновува само врз учење правила. Позначајно е градењето физиолошка платформа за акција, знаење за структури во социјалниот простор и знаење за ефикасно движење во него.

Има повеќе интердисциплинарни истражувања (од општествените науки и невронауките) за корените на алтруизмот и соработката, развојот на моралот од еволуционен аспект (Verplaatse et al., 2009). Моралноста е резултат на интеракција меѓу различни независни неврални процеси и социјални контексти. Животните кои живеат во групи развиваат базичен морален код за да опстанат во групата, некои облици на симпатија и емпатија, меѓусебно помагање и соработка. И луѓето имаат органски предуслови за морална едукација, за стекнување посебни културни морални кодови, почнувајќи од појава на морални емоции, кон морално расудување и однесување.

Доминантните теории на морален развој во 20. век ги игнорираа несвесното и емоциите. Беа насочени кон резонирање и кон моралност насочена кон правила. Понова психолошка теорија на моралниот развој, позната како *широјна етичка теорија (TET)*, ги вклучува сознанијата од невробологијата, невронауката за емоциите и когнитивната наука (Narvaez, 2016).

Етичкото проценување и одлучување бара самосвест, свесен поединец за себе, за другите и за последиците од активностите. Тоа е морална свест – всушност самосвест, таа е мета-когниција (да си мислиш што и зошто мислиш така) и без неа нема морални одлуки, не можат да се препознаат етичките последици во сите меѓучовечки односи: меѓу единки, групи, заедници или поголемо население. Самосвеста при моралното однесување претпочита морални вредности и стандарди: споделување, соработка, комуникација, сочувство, почит, љубезност, грижа за другите, а сите заедно сочинуваат *мрежа на љубезности* (Knafo-Noam & Israel, 2012). Љубезноста вмрежува емпатија, позитивни чувства, просоцијални ставови и однесувања кон другите. Веќе децата на возраст меѓу 3 – 6 години се осетливи за правична распределба, но останува фактот дека и тие и возрасните проценуваат дали е фер поделбата најнапред според своите потреби, а потоа и според потребите на другите (Yoder & Decety, 2021).

Совесѝ

Развојот на совеста, до неодамна, не беше центар на интерес во моралниот развој. Моралниот развој во детството и предучилиштниот период се разгледуваше според когнитивно-развојните теории на Жан Пијаже и Лоренс Колберг. Развојната наука покажа дека децата на рана возраст не се егоцентрични, туку се поврзани со чувствата, мислењето, верувањата на

другите луѓе. Развојот на совеста во раното детство е поврзан со моралниот развој (Thompson et al. 2006). Се претпоставува дека совеста е генетички детерминирана, но за да се развие нужни се топлиите емоционални врски и разговорите за вредностите и правилата, како и последиците ако не се почитуваат. Развојот на совеста е тесно поврзан со емпатија и силни морални емоции (гордост, вина, срам, каење).

Совеста е лична свесност за морално добро или лошо во личните намери, чувства и однесувања, таа е должност да правиш добро и да бидеш добар. Тоа е лично чувство за правилно или за погрешно, за дејство кое е против законот, за правилата и кодот на однесување. Совеста е јадро околу кое свеста расте и добива повисоки квалитети. Таа не е полицентрична и плурална како што е свеста. Гласот на совеста е внатрешен, сокриен длабоко во несвесното и во свеста на човекот. Совеста е свест за она што си го направил, субјективен увид и чувство за моралната (не)прифатливост на нешто што е сторено. Таа е морален компас, морална самоанализа и проценка за моралната подобност и одговорност за своите постапки пред себе и пред другите. Таа се состои од емоционални, когнитивни, релациски и други процеси засновани врз внатрешни стандарди на однесување. Совесното преиспитување и оценување има превентивно влијание кога се прави пред да се дејствува. Преиспитувањето на постапката отпосле, ако е позитивно оценета, ја смирува совеста, имаме мирна и чиста совест. Кога постапката има негативни последици предизвикува каење, осуда, грижа на совеста која пече и нагризува.

Кога има морална изопаченост и нема морална одговорност за своите и туѓите постапки, велиме *оѝсусѝвѝвува совесѝ*. Денес има диригирано обликување на свеста преку глобално поврзани медиуми кои избилуваат со искривоколчени вредности, лоши вести и опасности. Светот во стрес ја живее неизвесната сегашност и иднина. Секако се обидуваме да градиме во себе, околу себе и пошироко социокултурен контекст со трансформирани ненасилни структури, култури и поединци. Најдобро е ако свеста преку совеста ја насочиме кон споделена вест за опстанок и хуманизирање на обносните со повеќе љубезност, почит и љубов, со повеќе духовност.

Намесѝо заклучок

Нема консензус за објаснување на свеста и таа научно е необјаснета. Наједноставно речено, свеста е нематеријална суштина на личноста, вид енергија која е во интеракција со целиот свет (универзум) и е поврзана со мозочните активностите на живиот организам и нервниот систем. За совеста

Литература

- Akopov, G. V. (2009). The problem of consciousness in Russian psychology. *Journal of Russian and East European Psychology*, 47(5), 3–25. <https://doi.org/10.2753/rpo1061-0405470501>
- Anglin, S. (2014). I think, therefore I am? Examining conceptions of the self, soul, and mind. *Consciousness and Cognition*, 29, 105–116.
- Blackmore, S., & Troscianko, E. (2024). *Consciousness: An introduction* (4th ed.). Routledge.
- Charland-Verville, V., Martial, C., Cassol, H., & Laureys, S. (2018). Near-death experiences: Actual considerations. In C. Schnakers & S. Laureys (Eds.), *Coma and disorders of consciousness* (pp. 235–263). Springer.
- Decety, J., & Batson, D. (2009). Empathy and morality: Integrating social and neuroscience approaches. In J. Verplaetse, J. Schrijver, S. Vanneste, & J. Braeckman (Eds.), *The moral brain: Essays on the evolutionary and neuroscientific aspects of morality* (pp. 109–127). Springer.
- Ecklund, E. H., & Johnson, D. R. (2021). Spiritual atheist scientists. In *Varieties of atheism in science* (pp. 76–93). Oxford University Press.
- Fan, X. (2024). *Consciousness, life, and universe*. Routledge.
- Ferra, S. (2021). Body, soul, and spirit – revisited (three sets of functions – once formed, they are not reducible to one another). Retrieved from <https://www.academia.edu>
- James, W. (1896). *The will to believe: And other essays in popular philosophy*. Longmans, Green, and Company.
- Kastrup, B. (2019). *Analytic idealism: A consciousness-only ontology* (Doctoral dissertation, Radboud University Nijmegen). Retrieved from <https://philarchive.org/rec/KASAIA-3>
- Knafo, A., & Israel, S. (2012). Empathy, prosocial behavior, and other aspects of kindness. In M. Zentner & R. L. Shiner (Eds.), *Handbook of temperament* (pp. 168–179). The Guilford Press.
- Koch, C. (2022). Physics overwhelmingly favours consciousness. In R. Webb (Ed.), *Consciousness – understanding the ghost in the machine* (pp. 16–17). New Scientist Essential Guide no. 12.
- Martial, C., et al. (2019). Neurochemical models of near-death experiences: A large-scale study based on the semantic similarity of written reports. *Consciousness and Cognition*, 69, 52–69.
- Maslov, A. (2001). *О животним вредностима*. Žarko Albulj.
- Мурцева-Шкарић, О. (2020). *Психологија на сјаурењеио*. Европа 92.

- Naimy, M. (1948). *The book of Mirdad*. Retrieved from <https://archive.org/details/TheBookOfMirdad>
- Narvaez, D. (2016). Triune ethics meta-theory and embodied moral development. In D. Narvaez (Ed.), *Embodied morality* (pp. 121–144). Oxford University Press.
- Pew Research Center. (2009). *Scientists and belief*. Retrieved from <https://www.pewresearch.org/religion/2009/11/05/scientists-and-belief>
- Rakić, Lj., Raković, D., Koruga, Đ., & Marjanović, A. (1996). *Svest: Naučni izazov 21. veka*. ECPD.
- Rakić, Lj., Kostopoulos, G., Raković, D., & Koruga, Đ. (1997). *Brain and consciousness*. ECPD.
- Rivas, T. (2003). The survivalist interpretation of recent studies into the near-death experience. *The Journal of Religion and Psychical Research*, 26(1), 27–31.
- Rosenblum, B., & Kuttner, F. (2011). *Quantum enigma: Physics encounters consciousness* (2nd ed.). Oxford University Press.
- Thompson, R. A., Meyer, S., & McGinley, M. (2006). Understanding values in relationships: The development of conscience. In M. Killen & J. G. Smetana (Eds.), *Handbook of moral development* (pp. 267–297). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Škarić, L., et al. (1997). EEG correlates of musicogenic states of consciousness. In Lj. Rakić et al. (Eds.), *Brain and consciousness* (pp. 263–267). ECPD.
- van Lommel, P. (2018, November 19). Nonlocal consciousness and the near-death experience [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=sFi96p-mQyR4>
- Verplaetse, J., Braeckman, J., & Vanpaemel, G. (Eds.). (2009). *The moral brain*. Springer.
- Verplaetse, J., Braeckman, J., & Vanpaemel, G. (Eds.). (2009). *Essays on the evolutionary and neuroscientific aspects of morality*. Springer.
- Webb, R. (Ed.). *Consciousness – understanding the ghost in the machine*. New Scientist Essential Guide no. 12.
- Weger, U. W., & Wagemann, J. (2021). Soul, spirit, and consciousness in psychology and philosophy: Traditions, current views, perspectives [Editorial]. *European Psychologist*, 26(2), 71–72.
- Yoder, K., & Decety, J. (2021). Selfish or selfless? Human nature means you're both. *The Conversation*. Retrieved from <https://theconversation.com/selfish-or-selfless-human-nature-means-youre-both-155528>
- Зинченко, В. П. (2009). От потока к структуре сознания. *Психологія. Журнал Вищої школи економіки*, 6(2), 3–36.

FROM MIND, CONSCIOUSNESS, AND SELF-AWARENESS TO 21ST CENTURY CONSCIENCE

Olga Murdzeva-Skarik

Abstract

The psychology of mind and behavior, awareness for consciousness and self-awareness, as well as 21st-century moral awareness and conscience, are still the main topics and questions in the study of psychology. The mind is a collection of mental processes and phenomena, a set of feelings, sensations, and cognitive abilities that enable the states of consciousness and nonconsciousness, the property of the brain's complex network of neural activity. Consciousness is the state of being conscious, individual self-awareness of something internal or external. Universal consciousness is a metaphysical essence of all being and becoming in the universe. Conscience is a personal moral sense, an internal compass of right and wrong. Across thousands of years, people have been searching for answers to still unanswered questions about the mind, consciousness, life, and universe. Life has a cosmic origin and evolves according to the universal laws of physics and chemistry. Consciousness originates in life and is a fundamental life process. AI chatbot Microsoft Copilot has admitted, *"As an AI, I don't possess consciousness or a conscience!"* The Supreme Mind, the mind of God, or the origin of the universe from nothingness? Seeking to unravel the phenomena of mind and consciousness, eventually, I recognize that: *Being, this eternal presound, is everything – that which ever was, is, and shall always be, a world beyond end. Taste it again, for today you know neither whence you come nor whither you go* (Škarić, L. et al., 1997).

Keywords: *mind, consciousness, self-awareness, conscience.*